

marife

dini arařtırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2018

ÇEVİRİ
Translation

Mefâtîhu'l-ulûm'da Nahiv Bâbı*

Wolfdietrich Fischer, Erlangen

Institute für AuBereuropäische Sprachen und Kulturen der Universität Erlangen-Nürnberg
- Bismarckstr. 1-852 Erlangen - Western Germany

Çev. İclal Arslan

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
iclalararslan@hitit.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-1470-4004>

Zübeyt Nalçakan

Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
z_nalcakan@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-7106-1028>

Geliş Tarihi / Received: 06.04.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 23.05.2018

Öz

Bu çeviri makale, Hârizmî'nin Mefâtîhu'l-ulûm adlı eserinde bulunan nahiv bâbı hakkında Wolfdietrich Fischer tarafından yazılmıştır. Bu nahiv bölümü Mefâtîh'in üçüncü bâbını oluşturmaktadır. Burada Halil b. Ahmed'in kullandığı ve başka kaynaklarda bulunmayan terimler analiz edilerek, kimi zaman Sibeveyhi'ninkilerle kıyaslanmıştır. Ayrıca metnin önemi şudur: Yunan düşünürlerinin sesbilimle alakalı terim ve yaklaşımlarının Müslüman dilcilerinki ile paralellik arz ettiği vurgulanmakta, Arap nahvi üzerindeki Yunan etkisinin Arap dil çalışmalarının daha erken dönemlerine kadar izdüşümlerinin olduğu dile getirilmektedir. Makale hicrî dördüncü yüzyılda yaşanan nahiv-mantık tartışmalarının anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hârizmî, Mefâtîhu'l-ulûm, Sibeveyhi, Halil b. Ahmed, Nahiv Terimleri.

The Chapter On Grammar In The Kitâb Mafâtîh al-'Ulûm

This translated article has been written by Wolfdietrich Fischer about the chapter of Syn-tax/Nahw at Mafâtîh al-'Ulûm which is Al-Khwârizmî's work. This chapter of Syntax/Nahw constitutes the third chapter of Mafâtîh. The terms used by al-Khalil ibn Ahmad and didn't exist in the other sources have been analysed, and sometimes have been compared with the terms of Sibawayhi. It has also the importance as it emphasizes that the Greek philosophers' terms and approaches about phonetics have parallelism with the Muslim's ones. However it has been mentioned that the Greek impact on Arabic grammar have projections until the ear-lier periods of Arabic language studies. This article may be a contribution to the understand-

* Fischer, Wolfdietrich, "The Chapter On Grammar In The Kitâb Mafâtîh al-'Ulûm", *Zeitschrift für Arabische Linguistik*, Almanya, 15 (1985): 94-103.

ding of the discussions between grammar and logic which were experienced in the fourth century of the Hegira.

Keywords: *Al-Khwārizmī, Mafātīh al-'Ulūm, Sibawayhi, al-Khalīl ibn Aḥmad, Grammatical terms.*

Atıf / Cite as

Fischer, Wolfdietrich, Çev. İclal Arslan - Zübeyt Nalçakan, "Mefâtîhu'l-ulûm'da Nahiv Bâbı", *Marife*, 18/1 (2018): 297-305.

370/980- 380/990 yılları arasında yazılmış olan Ebû Abdullah el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) *Kitâbu Mefâtîhi'l-ulûm* adlı eseri, Arap nahvine dair bir bâb içermektedir ki bu bâb; Arap dil ilimlerinden olan bu sahanın tarih ve gelişimiyle ilgili oldukça büyük öneme sahip malumat vermektedir. Bu itibarla, buradaki bilginin günümüze kadar, detaylı bir şekilde tartışılmamış olması şaşırtıcıdır.¹ Bu bâba özel bir anlam katan husus, yazarının meslekî anlamda bir nahivci olmaması gerçeğidir. Bu nedenle eğitilmiş ancak ihtisas sahibi olmayan birinin, yani kâtibin nahiv ile alakalı bilmesi gerekenleri ana hatlarıyla ortaya koymak istemiş ve dışarıdan bir gözle bu öğretim sahasının bir taslağını çizmiştir. Onun (Hârizmî'nin) nahiv âlimleri arasındaki tartışmalarla ilgili kesin bir görüşü yoktur. Anladığım kadarıyla bu bâb; İslâmî ilimlerin ilk asırlarında yazılmış Arap nahvi hakkında, genel bir bakış açısıyla bilgi veren salt tasvirini içermektedir.

Burada biz, bu bâbın en önemli ilk üç faslını bu bağlamda tartışacağız.² İlk fasıl, "Nahivcilerin genelinin görüşüne göre vücûhu'l-ı'rab / i'rab durumları" (Bk. Ek-I); ikinci fasıl, "Halîl b. Ahmed'den (ö. 175/791) aktarılanlara göre i'rab ve bununla alakalı hususlar" (Bk. Ek-I); üçüncü fasıl, "Yunan filozoflarına göre vücûhu'l-ı'rab / i'rab durumları"ını ele almaktadır (Bk. Ek-I).³

Başlangıçta bir kimse, *Mefâtîhu'l-ulûm* müellifinin genel olarak nahivcilerden bahsettiği yerlerde, aralarındaki bazı görüş ayrılıklarını anlatmasından dolayı Kûfe ve Basra nahiv ekollerini kastettiği hükmüne varabilir. Örneğin; isim, fiil ve harften bahsederken edatları "ve harfun mâ yecî'u li ma'nen"⁴ şeklinde tanımlar ve Kûfeli nahivcilerin bunları "edevât", mantıkçıların da "ribâtât" diye adlandırdıklarını ilave eder.⁵ Bu husus, diğer iki nahiv doktrininin -Halîl ile Yunan filozofları diye adlandırılanların doktrinlerinin- bu iki meşhur nahiv ekolünden birisi ile bir tutulmaması gerektiğini açıkça göstermektedir.

¹ Sadece Reuschel'in şöyle bir ifadesi vardır: "*Mefâtîhu'l-ulûm*'daki alıntı, gramer terminolojisinde iki âlim arasında bir fark olduğunu gösteriyor [yani Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi arasında]. Kitaptaki alıntı, bunu onaylamıyor." Reuschel, Wolfgang, *Al-Ḥalīl Ibn-Aḥmad, der Lehrer Sibawayh, als Grammatiker*, Berlin 1959, s. 10.

² Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Mefâtîhi'l-ulûm*, thk. G. Van Vloten, Lugduni-Batavorum 1895, s. 41-46.

³ "Mezhebu felâsifeti Yûnân" ifadesi için bk. Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 41. Bu ifade, sayfa 46'daki "mezhebu felâsifeti'l-Yûnâniyyîn" (farklı bir haliyle "el-Yûnân") ile örtüşmektedir.

⁴ Sîbeveyhi'ye ait olan مَا نَحْيِيءُ لِعُنَى وَ لَيْسَ بِأَسْمٍ وَ لَا فِعْلٍ ifadesi, *harfin* مَا نَحْيِيءُ لِعُنَى وَ لَيْسَ بِأَسْمٍ وَ لَا فِعْلٍ şeklinde tanımlandığı yerde geçmektedir. Bk. Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Usmân. *el-Kitâb*, Bulak 1316-1317, I, 2. Ancak Hârizmî, cümlelerin ikinci kısmının, tanımın temel bir parçası olduğunu fark etmemiştir.

⁵ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 43.

Dahası, çağdaşlarının tam olarak *el-Kitâb*'dan haberdar olup onu alanında mükemmel ve eşsiz bir eser kabul etmelerine rağmen, Hârizmî'nin Hâlıl'in adını zikredip Sîbeveyhi'den hiç bahsetmediği göze çarpmaktadır.⁶ Sîbeveyhi'nin adı sadece o dönemin nahivcileri arasında mı biliniyordu? Bunlardan ikisi, yani Ebu'l-Hasan er-Rummânî (ö. 384/994) ve Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 385/995) onun eserine serh yazmışlardır. Yoksa Sîbeveyhi, bahsedilmeye gerek kalmayacak derecede eğitilmiş insanlar arasında meşhur muydu? Öyleyse niçin o, Arap dilinin birçok alanında en meşhur âlim Halîl'e atıfta bulunmaktadır? Sîbeveyhi'yle ilgili birtakım tartışmaların olabileceğini hatırlarda tutarak,⁷ Hârizmî'nin bu nedenle ona ilgi göstermediği ve adını zikretmediği söylenebilir.

Nahiv bâbının üçüncü faslında Hârizmî kendi adlandırmasıyla, Yunan filozofları (felâsifetu'l-Yûnânîyyîn) ya da Yunan mantıkçıların (Ashâbu'l-mantık mine'l-Yûnânîyyîn) doktrinleri hakkında bilgi vermektedir. "Ashâbu'l-mantık" ibaresi yazar tarafından, "hurûf: ve ehlu'l-mantık yusemmûnehâ er-ribâtât"tan bahsettiği kısımda da kullanılmaktadır.⁸ Bu, "ashâbu'l-mantık" ya da "ehlu'l-mantık" ifadelerinin, el-Fârâbî (ö. 339/950), Mettâ b. Yûnus (ö. 329/940) ya da o dönemde mantık ve nahiv ilişkisi hakkında nahivcilerle hararetli tartışmalara girişen Yahya b. Adî (ö. 362/972) gibi Yunan mantığının Müslüman (toplumdaki) takipçilerine atfedilerek açıklanması olarak görünür.⁹ Fakat ne yazık ki, Hârizmî kaynağını zikretmemektedir.

Mefâtihu'l-ulûm yazarının vücûhu'l-i'rab başlığı altında bahsetmesine rağmen, "Mezhebu felâsifeti'l-Yûnân" doktrinleriyle alakalı bilgi, yalnızca sesbilime değinir. Bu, takip eden satırın ilk kelimesinden yani damme ile eşanlamlı olan ve i'rab ile alakalı olmayan refden kaynaklanan müstensihin bir hata ya da yanılışı olabilir. Yunan filozofları, *Mefâtihu'l-ulûm*'a göre, nahivcilerin terimlerini – sesle alakalı hareketler ile med ve lîn harflerini- kullanmayıp *u*, *i* ve *a* kısa seslerini nâkıs vâv, nâkıs yâ ve nâkıs elif olarak değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan onlar, uzun sesleri uzatılmış (lengthened) *u*, *i* veya *a* (damme-i muşbaa, kesre-i muşbaa, fetha-i muşbaa) olarak isimlendirmişlerdir (Bk. Ek -2). Bu demek oluyor ki onlar, kısa sesler ve uzun sesler şeklinde iki alt gruba ayrılan kısa ve uzun sesleri aynı ses sınıfı altında toplamışlardır. Bu doktrin Yunan felsefesinin takipçileri arasında iyi bilindiği, *Mefâtihu'l-ulûm*'un yazıldığı dönemde doğan Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 428/1037) tarafından teyit edilmiştir. Sesbilim hakkındaki *Risâle fî mehârici'l-hurûf* adlı eserinde, "Herbir kısa ses,iki kat sürede çıkarılan herbir uzun sestten daha kısa bir zaman diliminde çıkarılır" demektedir. (Bk. Ek-III).¹⁰ Hiç şüphesiz ki

⁶ Krş. Sîrâfî'nin "إِنَّهُ عَمَلٌ كِتَابَهُ الَّذِي لَمْ يَسْبِقْهُ إِلَىٰ مِثْلِهِ أَحَدٌ قَبْلَهُ" görüşü. Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh, *Ahbâru'n-nahviyyîni'l-Basriyyîn*, thk. M. A. Hafâcî, Kahire 1955, s. 37.

⁷ Müberred'in, elimizde olmayan *Kitâbu'r-Redd alâ Sîbeveyhi* adlı eserinin başlığıyla kıyaslayınız.

⁸ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 43.

⁹ Krş. Margoliouth, David Samuel. "The Discussion between Abu Bishr Matta and Abu Sa'id al-Sirafi on the Merits of Logic and Grammar", *JRAS* (1905): 79-129; Endress, Gerhard, "al-Munâzara beyne'l-mantiki'l-felsefi ve'n-nahvi'l-Arabi", *Journal for the History of Arabic Science* 1 (1977): 320-321, 339-351; 2 (1978): 156, 181-192.

¹⁰ Khalil I. Semaan'ın çevirisi kullanılmıştır. Semaan, Khalil I., *Arabic Phonetics: Ibn Sînâ's Risâlah on the points of articulation of speech-sounds translated Medieval Arabic*, Lahore 1963, s. 49.

bu, sesleri uzun, kısa ve çift sesli (anceps) olarak sınıflandıran Yunan gramercilerinin görüşünü yansıtmaktadır.¹¹ Özellikle, kısa ve uzun [sesler] şeklindeki sınıflandırma, Yunan alfabesinde “küçük o” (omikron) [O] ve “büyük o” (omega) [Ω] şeklinde görülmektedir. Bundan dolayı Arap filozoflarının sesbilimle ilgili görüşlerini etkilemiş olabilir.

Elimizde sadece Hârizmî ve İbn Sînâ'nın ifadeleri bulunmuş olsaydı, filozoflara ait sesbilimle alakalı *Mefâtîhu'l-ulûm*'da geçen doktrinlerin, filozoflar arasında Hârizmî'nin çağdaşlarına ait olduğunu düşünebilirdik. Ancak, sesbilim ile alakalı Arap nahivcilerinin temel eseri olan İbn Cinnî'nin (ö. 392/1001) *Kitâbu Sirri's-sinâ'a*'sında, aynı doktrin ilk dönem Arap (?) nahivcilerine isnat edildiği bir paragraf mevcuttur. İbn Cinnî, “Kısa sesler (harekât), uzun seslerin (hurûfu'l-medd ve'l-lîn) parçalarıdır (eb'âd). Bu yüzden *a* (fetha) *â*'nın (elif), *i* (kesre) *î*'nin (yâ), *u* (damme) *û*'nun (vâv) bir parçasıdır” demektedir. Ardından sözlerine şunları eklemektedir: “İlk dönem nahivciler” (mutekaddimû en-nahviyyîn) fethayı kısa elif, kesreyi kısa yâ ve dammeyi kısa vâv olarak isimlendirip bu hususta isabetli davranmışlardır.” (Bk. Ek-IV). İbn Cinnî, kaynağını göstermeden bu açıklamayı yapmaktadır. Görünen o ki, “ilk dönem nahivciler”in doktrini, Hârizmî'nin Yunan filozoflarından aktardıklarıyla uyum göstermektedir. Zira bir taraftan vâv-ı nâkîsa, yâ-i nâkîsa, elif-i nâkîsa; diğer taraftan da vâv-ı sagîre, yâ-i sagîre, elif-i sagîre terimleri birbirine çok yakındır. İbn Cinnî, bu doktrin kaynağını “İlk dönem nahivciler”e (mutakaddimû en-nahviyyîn) kadar götürerek IV. /X. yüzyıldaki çağdaşlarını dikkate almamıştır. Bundan dolayı, onun üçüncü hatta ikinci yüzyıldaki nahivcilerden bahsettiğini varsaymamız gerekir. Şayet bu doğruysa, Yunan felsefesinin Arap nahvine etkisi, yaygın olarak kabul edilen dördüncü yüzyıldan daha geriye gitmektedir. Bununla birlikte İbn Cinnî'nin “mutakaddimû en-nahviyyîn” ifadesi, Arapların değil de Yunanlıların “ilk gramercileri”ni kastedebilir. Bu durumda bu değerlendirme, Yunan gramercilerinin Arap dilbilim düşüncesine doğrudan etkisinin ilk kanıtı olacağı için çok büyük önem arz etmektedir.

Biz, nahivle ilgili bu bâbın üçüncü faslında Hârizmî tarafından zikredilen “Yunan filozofları”nın doktrinlerinin, ikinci veya üçüncü yüzyıldaki Arap nahvinin erken dönem gelişimi ile ilişkilendirilebileceğine dair açık bir kanıt ortaya koyamasak da, ikinci fasılda verilen: *vücûhu'l-îrâb ve mâ yetba'uhâ 'alâ mâ yuhkâ 'an Halîl ibn Ahmed*“Halîl b. Ahmed'den aktarılanlara göre î'rab durumları”¹² bilgisiyle bağlantılı olduğunda şüphe yoktur. Öncelikle, Hârizmî'nin bilgi kaynağına atıf yapmadığına dikkat etmemiz gerekir ve onun “Halîl b. Ahmed'den aktarılanlara göre” ifadesine temkinli yaklaşırız. Ancak her halükarda bu bilgi, Sîbeveyhi öncesi döneme aittir ve bu da onu Arap nahiv tarihi açısından önemli bir hale getirmektedir.

¹¹ Dionysios Thrax, uzun sesliler (phônênta makrá) ê ve ô; kısa sesliler (phônênta brachéa) e ve o ve çift sesliler (phônênta dichrona) u'yu birbirinden ayırır. Krş. Schwyzer, Eduard, *Griechische Grammatik*, München 1939, I, 173.

¹² Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 44.

Bu fasılda [ikinci fasılda] Hârizmî, Sîbeveyhi ve ondan sonraki nahivciler tarafından kullanılan terimlerden oldukça farklı 21 nahiv terimini aktarmıştır. W. Reuschel'in *Al-Ḥalîl Ibn-Aḥmad der Lehrer Sibawayhs, als Grammatiker*¹³ çalışmasına göre, Sîbeveyhi *el-Kitâb*'ında hocasından 550'den fazla alıntı yapmıştır; ancak bu alıntılarda *Mefâtîhu'l-ulûm*'da Halîl'e atfedilen terimlerin hiçbirini kullanmamıştır. Açıkça görüldüğü üzere, Halîl'in terimler listesi epeyce eksiktir; dahası el-Hârizmî'nin [verdiği] bazı bilgiler yanlış olabilir ancak Hârizmî'nin, bu nahiv terimlerinin mucidi olduğunu varsaymak söz konusu değildir. Bundan dolayı biz, aksine bir kanıt buluncaya kadar, bunları Halîl'in gerçek terimleri olarak kabul edebiliriz. Demek oluyor ki Sîbeveyhi, hocasına atıfta bulunduğu her yerde, onun nahiv terimlerini kendi terminolojisi haline getirmiştir.

Sîbeveyhi ve Halîl'in fonetik alanındaki görüş farklılığını göz önüne aldığımızda¹⁴ nahvin diğer alanları ile ilgili onların görüş farklılıkları hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Bununla birlikte bir kimse, Sîbeveyhi ile Halîl'in nahiv terimleri arasındaki farkı kıyasladığında, bu durumun sadece terimlerle değil ayrıca temel nahiv yaklaşımıyla da ilgili olduğunu fark eder. İlk bakışta, Sîbeveyhi'nin sisteminin daha yoğun ve soyut olduğu görülmektedir. Tek bir işlevi olup da biçimsel farklılık arz ettiği durumlarda, tenvinli yahut tenvinsiz isimlerin i'rab alameti olarak, farklı i'rab durumları için tek bir terimi kullanır. Dahası o, eğer aynı sesliyi gösterirse, bu terimi muzari fiilin i'rabına uygulayarak da kullanır. Bu, Sîbeveyhi'nin temel olarak ismin i'rabını fiilin i'rabı ile özdeş saydığını kanıtlar. O, net bir şekilde, i'rab alametlerini ya da kendi ifadesiyle âmil tarafından belirlenen, kelimeyi oluşturan parçalar olarak sayılabilecek bina alametlerinden ayırır.¹⁵

Sîbeveyhi'nin terminoloji sistemi¹⁶

İ'rab alametleri	Bina alametleri
Nasb (-a, -an: İsm'in nasb hali, mansub muzari)	Feth (-a)
Cer (-i, -in: Cer hali)	Kesr (-i)
Ref (-u, -un : İsm'in ref hali, merfu muzari)	Damm (-u)
Cezm (-Ø: Meczum muzari)	Vakf (-Ø)

Mefâtîhu'l-ulûm'a göre, Halîl hemen hemen aynı kelimeleri; her biri farklı anlama gelecek şekilde kullanır. O, ismin tenvinli ile tenvinsiz halini birbirinden ayırır ve muzari fiilin i'rabı için farklı bir terim kullanır. (Bk. Ek-V).

Halîl'in Sistemi ¹⁷	Sîbeveyhi'nin Sistemi
Ref (-un: Tenvinli ismin ref hali)	Ref

¹³ Wolfgang, *Al-Ḥalîl Ibn-Aḥmad*, s. 9 vd.

¹⁴ Krş. Vollers, Karl, "The system of Arabic sounds as based upon Sibawayh and Ibn Ya'îš", *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists* London 1892, London 1893, II, 130-156; Bakalla, Muhammad Hasan, *A Chapter from the History of Arabic Linguistics, Ibn Jinnî, an early Arab Muslim phonetician: An Interpretive study of his life and contribution to linguistics*, London-Taipai 1982, s. 63 vd. Bakalla detaya girmemiştir.

¹⁵ Sîbeveyhi bu teoriyi açıklamaktadır. Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, I, 2.

¹⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, I, 2-4.

¹⁷ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 44.

Necr (-u: Tenvinsiz ismin ref hali) Ref

Damm (-u: Merfu muzarı) Ref

Sîbeveyhi, bu i'rab durumunda tek bir terim kullanırken, Halîl yukarıdakine benzer şekilde tenvinli cer ile tenvinsiz cer arasında bir ayrım yapmaktadır.

Halîl'in Sistemi¹⁸ Sîbeveyhi'nin Sistemi

Hafd (-in : Tenvinli cer) Cer

Kesr (-i : Tenvinsiz cer) Cer

Cer (i bir arızî hareke olarak) ----

Kelime sonundaki -u sesi için kullanılan Halîl'in terimlerine bakıldığında bir kimse, kelime sonundaki -i sesleri hususunda, kesrin damme, cerrin ise necre tekabül ettiğini düşünebilir ki kesr, Sîbeveyh'in kullanımı ile karşılaştırıldığında ismin -i halini ifade eden cer anlamına gelir. Elbette bir yanlışlık olma ihtimali tamamen göz ardı edilemez; ancak verilen bilgilerin bu noktada doğru olmasının bir sebebi bulunmaktadır: Sîbeveyhi, doğrudan nasb ve refe tekabül etmesine rağmen, Halîl'in hafd terimini almamıştır.¹⁹ Açıkça görülüyor ki, o cerri kendisine özgü bir terim olarak tercih etse de farklı bir cer durumu anlayışına sahipti. O, izafet hakkında, muzaf olan kelimenin (cer) muzafun ileyi (mecrur) "çektığı" yani cer ettiği görüşüne sahipti. Halîl, cerri dilbilimsel bir terim olarak biliyordu; ancak çok farklı bir anlamla. Onun sisteminde cer, herhangi nahvî/sözdizimsel bir içeriğe sahip değildi. Cer bir kelimenin sonundaki -i[sesini] salt fonetik bir olgu olarak gösterir ki, şöyle ki, kelime hemze-i vasl başlıyorsa peşinden gelen kelimeyi "bağlar" (draw).

-A [sesiyle] biten kelimelere gelecek olursak, Hârizmî Halîl'in sadece iki terimini aktarmıştır.

Halîl'in Sistemi²⁰ Sîbeveyhi'nin Sistemi

Nasb (-an : Tenvinli ismin nasb durumu) Nasb

Feth (-a : Sonu tenvinli olmayan) Nasb, Feth

Tenvinli -en ile biten mansub ismi gösteren nasb terimi, Halîl'in -un için kullandığı ref ve -in için kullandığı hafd ile örtüşmektedir. Fethe gelecek olursak, bir kimse fethin kesirde olduğu gibi ya tenvinsiz -a ile biten ismin nasb halini ya da dammede olduğu gibi -e ile biten mansub muzariyi gösterdiğini düşünebilir. Maalesef Hârizmî, fethi örnek olarak, *darabemebni* sigasını vermiştir (Bk. Ek-V) ki bu da [fethin] ismin ve fiilin sonu -a ile biten nasb durumlarından hangisi için geçerli olduğunu açıkça ortaya koymamaktadır.

¹⁸ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, s. 45. 18 nolu dipnot, yazar tarafından sehven atlanmış olduğundan, metin içinde yoktur. Yerini biz tayin ettik. [ç. n.]

¹⁹ Sîbeveyhi'nin *hafḍ*'i almamış olması, bu terimin kullanımının kalktığı anlamına gelmez. Kendisinden sonra gelen nahivciler bunu kullanmışlardır. Zira biz, örneğin, *Âcurrâmiyye*'de bunu görmekteyiz. Krş. Carter, Michael G., *Arab Linguistics: An introductory Classical texts with translation and notes*, John Benjamins (Studies in the History of Linguistics: 24), Amsterdam 1981, s. 72 (paragraf 3. 8), 448 (paragraf 26. 0).

²⁰ Hârizmî, *Mefâtiḥ*, s. 44.

Mefâtîhu'l-ulûm'un müellifi, kelimenin son harekesiyle alakalı zikredilen bütün terimlerin yanı sıra kelimenin birinci ya da ikinci harfinin harekesiyle ilgili daha fazla terim sunmaktadır. (Bk. Ek-VI). Örneğin;

Tevcîh : Umeru ya da Kutamu'daki gibi ilk harfteki *u* sesi²¹

Ka'r : Darabe'deki gibi ilk harfteki *a* sesi²²

Haşv : Raculün'deki gibi ikinci harfteki *u* sesi²³

İdcâ' : İbilun'daki gibi ikinci harfteki *i* sesi²⁴

Şüphesiz Halîl'e nisbet edilen terimler listesi oldukça yetersizdir ve bu liste kişiye Halîl'in nahiv görüşleri hakkında tutarlı bir telakkiye ulaşma imkanı vermez. Her halükarda çok az terimin, Halîl'in dilbilim anlayışının morfofonemik olduğuna işaret ettiği görülmektedir. Tevcîh, haşv, ka'r ve idcâ' gibi salt tanımlayıcı/tasvirî terimleri, yukarıda zikredilenler ile kıyaslayıp bunlara

Cezm: Yadribu'dan oluşturulan idrib gibi, mebni bir fiilin sonundaki sesin/harekenin "kesilmesi"²⁵

Teskîn : Yef'alu'daki gibi orta ünsüzün sakin olması²⁶

Tevkîf : Ne'am gibi harflerde, son ünsüzün sakin olması²⁷

gibi daha çok morfofonemik bir kavrama işaret ettiği görülen başka tür terimleri ilave edersek ref, hafd, nasb, kesr, damm, feth ve necr gibi diğer terimlerin nahvî fonksiyonlara işaret eden terimler olarak anlaşılıp anlaşılamayacağından şüphe duyarız. Bunların daha ziyade, tamamıyla morfofonetik açıdan tanımlayıcı/tasvirî terimler olduğu görülmektedir. Hârizmî tarafından verilen bilginin doğru olması kaydıyla, Halîl ile Sîbeveyhi arasındaki fark, Sîbeveyhi'nin nahiv tahlili ile i'rab anlayışının temel ilkesinin kaynağı olan amel fikrini Halîl'in benimseyip benimsemediği hususunda bir kimseyi şüphe etmeye kadar götürür. Sîbeveyhi, gerçekte kendisine ait olan fikirleri hocasına atfetmediği müddetçe *el-Kitâb*'da Halîl'den yapılan rivayetler, Halîl'in bu fikri bildiğini destekliyor gibi durmaktadır. Öyle bile olsa, Hârizmî tarafından nahiv bâbında verilen bilgi, Arap nahvinin erken dönem gelişiminin tek yönlü olmadığına, farklı görüş ve ekollerin olduğuna ve bunlardan sadece bir tanesinin yani Sîbeveyhi'ye ait olanın varlığını sürdürdüğüne açıklık getirmektedir.

Kaynakça

- Bakalla, Muhammad Hasan, *A Chapter from the History of Arabic Linguistics, Ibn Jinnî, an early Arab Muslim phonetician: An Interpretive study of his life and contribution to linguistics*, London-Taipei, 1982.
- Carter, Michael G., *Arab Linguistics: An introductory Classical texts with translation and notes*, John Benjamins (Studies in the History of Linguistics: 24), Amsterdam 1981.

²¹ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 44.

²² Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 45.

²³ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 44.

²⁴ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 45.

²⁵ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 45.

²⁶ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 45.

²⁷ Hârizmî, *Mefâtîh*, s. 45.

- Endress, Gerhard, "al-Munâzara beyne'l-mantiki'l-felsefi ve'n-nahvi'l-Arabi", *Journal for the History of Arabic Science* 1 (1977): 320-321, 339-351; 2 (1978): 156, 181-192.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Mefâtîhi'l-ulûm*, thk. G. Van Vloten, Lugduni-Bataavorum 1895.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Usmân, *Sirru sinâati'l-irâb*, thk. Mustafâ es-Sakâ v. dğr., Kahire 1954.
- İbn Sînâ, Ebû Alf el-Hasen b. Abdillâh. Mehâricu'l-hurûf ve esbâbu hudûs'l-hurûf, thk. P. N. Hânlarî, Tahran 1329.
- Margoliouth, David Samuel. "The Discussion between Abu Bishr Matta and Abu Sa'id al-Sirafi on the Merits of Logic and Grammar", *JRAS* (1905): 79-129.
- Reuschel, Wolfgang, *Al-Ḥalîl Ibn-Aḥmad, der Lehrer Sibawayh, als Grammatiker*, Berlin 1959.
- Schwyzler, Eduard, *Griechische Grammatik*, München 1939.
- Semaan, Khalil I., *Arabic Phonetics: Ibn Sînâ's Risâlah on the points of articulation of speech-sounds translated Medieval Arabic*, Lahore 1963.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Usmân, *el-Kitâb*, Bulak 1316-1317.
- Sîrâfî, Ebû Saïd el-Hasen b. Abdillâh, *Ahbâru'n-nahviyyîni'l-Basriyyîn*, thk. M. A. Hafâcî, Kahire 1955.
- Vollers, Karl, "The system of Arabic sounds as based upon Sibawayh and Ibn Ya'îs", *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists London 1892*, London 1893, II, 130-156.

EKLER

ARAPÇA METİNLER

I. *Mefâtîhu'l-ulûm*, s. 41.

الفصل الأول: في مبادئ النحو ووجوه الإعراب على مذهب النحويين عامة.

الفصل الثاني: في وجوه الإعراب وما يتبعها على ما يحكى عن الخليل بن أحمد.

الفصل الثالث: في وجوه الإعراب على مذهب فلاسفة يونان.

II. *Mefâtîhu'l-ulûm*, s. 46.

الرفع عند أصحاب المنطق من اليونانيين ووا ناقصة وكذلك الضم وأخواته المذكورة، والكسر وأخواته عندهم ياء ناقصة، والفتح وأخواته عندهم ألف ناقصة، وإن شئت قلت الواو الممدودة اللينة ضمة مشبعة والياء الممدودة اللينة كسرة مشبعة والألف الممدودة فتحة مشبعة.

III. *Mehâricu'l-hurûf*, s. 22.

وأما المصوتات فأمرها عليّ كالمشكّل، و لكّتي أظنّ أن وكلّ صغرى فهي واقعة في أصغر الأزمنة، و كلّ كبرى ففي أضعافها.

IV. *Sirru sinâati'l-irâb*, s. 19.

اعلم أن الحركات أبعاض حروف المد واللين، وهي الألف والياء والواو، فكما أن هذه الحروف ثلاثة، فكذلك الحركات ثلاث، وهي الفتحة، والكسرة، والضمّة، فالفتحة بعض الألف، والكسرة بعض الياء، والضمّة بعض الواو، وقد كان متقدمو النحويين يسمون الفتحة الألف الصغيرة، والكسرة الياء الصغيرة، والضمّة الواو الصغيرة، وقد كانوا في ذلك على طريق مستقيمة.

V. *Mefâtîhu'l-ulûm*, s. 44 vd.

الفصل الثاني: في وجوه الإعراب وما يتبعها على ما يحكى عن الخليل بن أحمد.

الرفع: ما وقع في أعجاز الكلم منوناً نحو قولك: زيد.

الضم: ما وقع في أعجاز الكلم غير منون نحو: يفعل.

النجس: ما وقع في أعجاز الأسماء دون الأفعال مما يتون مثل اللام من قولك: هذا الجبل.

النصب: ما وقع في أعجاز الكلم منوناً نحو: زيداً.

.الفتح: ما وقع في أعجاز الكلم غير منون نحو: باء "ضرب"

.الخفص: ما وقع في أعجاز الكلم منوناً نحو: زيد

.الكسر: ما وقع في أعجاز الكلم غير منون نحو لام "الجمل"

.الجر: ما وقع في أعجاز الأفعال المجزومة عند استقبال ألف الوصل نحو: يذهب الرجل

.الجزم: ما وقع في أعجاز الأفعال المجزومة نحو باء "اضرب"

VI. *Mefâtîhu'l-ulûm*, s. 44 vd.

.التوجيه: ما وقع في صدور الكلم نحو: عين عمر وقاف "قتم"

.الحشو: ما وقع في الأوساط نحو جيم "رجل"

.القعر: ما وقع في صدور الكلم نحو ضاد "ضرب"

.الإضجاع: ما وقع في أوساط الكلم نحو باء "الإبل"

.التسكين: ما وقع في أوساط الأفعال نحو فاء "يفعل"

.التوقيف: ما وقع في أعجاز الأدوات نحو ميم "نعم"